

Breus proposicions que contenen molta sentència: els proverbis lul·lians i les «formes sentencioses»*

Francesc Tous Prieto

Centre de Documentació Ramon Llull
Universitat de Barcelona
ftous.prieto@gmail.com

1. Introducció: l'adveniment del proverbí

El 1295, a Roma, Ramon Llull idea un producte per a la instrucció dels laics diferent dels que havia produït anteriorment: l'*Arbre de ciència*, una enciclopèdia dividida en setze seccions que té l'objectiu de proporcionar «un llibre general a totes les ciències qui lleugerament se pogués entendre, e per lo qual hom pogués entendre la sua Art general que feta havia car trop era subtil a entendre» (*OE I*, 555). Cada secció s'estructura a partir d'una figura arbòria, i en la base, les arrels coincideixen amb els divuit principis de l'Art ternària (els de la Primera i la Segona Figura). El resultat són catorze unitats que desenvolupen coneixe-

Rebut el 10 de març de 2011. Acceptat el 27 de juny de 2011.

* Aquest article és un resum del treball «La forma proverbí en l'obra de Ramon Llull: una aproximació», presentat per superar el mòdul de recerca del Màster en Estudis Avançats i Aplicats en Llengua i Literatura Catalanes de la UB i la UAB el setembre del 2010. S'ha pogut realitzar gràcies a una beca FPI del Ministeri de Ciència i Innovació (referència BES-2009-015667) i s'inscriu en el marc del projecte de recerca «Corpus digital de Textos Medievals Catalans II» (FFI2008-05556-C03-01), dirigit per Lola Badia. Voldria agrair, en primer lloc, l'ajuda d'Anthony Bonner, l'erudició del qual va agilitzar en bona mesura el rastreig de l'obra de Llull a la recerca de formes sentencioses i va facilitar molt la confecció del cens. També m'agradaria mostrar la meua gratitud pel suport, l'encoratjament i l'ajut inestimable que des del primer dia m'han ofert les tres persones que m'han iniciat en els estudis lul·lians: Lola Badia, Joan Santanach i Albert Soler.

ments relacionats amb la filosofia natural, la filosofia moral i la teologia, ciències que comparteixen uns mateixos principis fonamentals. A continuació, Lull hi afegeix dues parts més que no presenten nous continguts, sinó que compleixen, d'una banda, una funció, podríem dir-ne, fàtica i una funció didàctica: Lull proposa materials per comprovar si el lector ha assimilat bé els continguts exposats en els arbres precedents, per verificar que la comunicació hagi estat efectiva, i l'anima a revisar aquells apartats que no hagin quedat prou clars mitjançant el clàssic mètode de pregunta i resposta. Aquest és el propòsit preferent de l'«Arbre qüestionari», la darrera part de l'enciclopèdia, que preveu qüestions per a cada apartat de les seccions anteriors.

En canvi, la penúltima posseeix una especificitat: no només és útil per repassar els temes que s'han tractat en el cos de l'obra i provar la capacitat de comprensió del receptor, sinó que està pensada per poder-ne extreure moralitats i per proporcionar als lectors «solaç e amistat de les gents» (*OE I*, 799). És a dir, està dotada, alhora, d'una funció expositiva, d'una intenció moralitzant i d'una dimensió lúdica. Es tracta, evidentment, de l'«Arbre exemplificatiu», una col·lecció d'exemples a través de la qual els materials científics de l'obra experimenten un procés de «transmutació» que els dota de caràcter literari (Pring-Mill 1976). Aquesta secció és per tant un repertori d'exemples ordenat segons l'estructura general de l'enciclopèdia, i disposada de tal manera que el lector pugui accedir ràpidament als apartats que li interessin.

No és la primera vegada que Lull utilitza aquestes formes exemplars. Badia, Santanach, Soler (en premsa I.5.1.4.3) destaquen que ja en les obres narratives de la fase quaternària, Lull mostra una «forta tendència a la fragmentació», en part produïda per l'aparició contínua d'exemples i episodis intercalats. Aquesta tendència s'incrementa notablement en el *Fèlix*, una obra de transició situada al final de l'etapa quaternària, en què el marc narratiu general es redueix gairebé a esquema, l'acció es limita al màxim i es confia tot el pes doctrinal del llibre al procés d'aprenentatge del protagonista, basat en el diàleg mestre-deixeble. És en el marc d'aquest diàleg on els enfilalls d'exemples i semblances es descabellen. Ara bé, també és evident que l'«Arbre exemplificatiu» presenta, almenys, dues novetats considerables. En primer lloc, la literatura deixa de ser el vehicle escollit per divulgar l'Art entre el públic laic i passa a ocupar el seu espai propi dins la nova estructuració del sistema.

D'altra banda, per primer cop en la seva trajectòria, Lull distingeix dos tipus de formes exemplars: el «recontament» i el «proverbi». Fins a la redacció de l'*Arbre de ciència*, en les obres de Lull abundaven termes com *exemple* (o *eximpli*), *semblança* i fins i tot *metàfora*, tot i que moltes vegades simplement utilitzava la fórmula «aquestes paraules» per designar una determinada unitat

analògica. El neologisme *recontament* com a sinònim d'exemple (en la seva accepció habitual en les retòriques medievals, que fa referència a una narració breu de la qual se n'ha d'extreure una moralitat o lliçó) és una innovació de l'«Arbre exemplifical». És destacable que la paraula *proverbi*, en canvi, no tingui ni una sola ocurrència en cap de les dues grans obres narratives de Lull. La trama narrativa en què es contextualitza l'aparició de formes exemplars o analògiques en el *Blaquerna* i el *Fèlix* no afavoreix, tret de casos aïllats,¹ la condensació expressiva pròpia del proverbi.

Així doncs, la quinzena secció de l'*Arbre de ciència* representa una inflexió en la producció exemplar lul·liana perquè marca l'inici de l'interès del beat per la forma proverbi. El mateix any en què acaba d'escriure l'enciclopèdia de què hem parlat, el 1296, Lull redacta els *Proverbis de Ramon*, llibre en què aquesta forma exemplar adquireix ja una total autonomia. Si bé l'estructuració d'aquesta obra s'allunya força de la que seguia l'*Arbre de ciència*, tots dos llibres comparteixen un mateix esperit divulgatiu i enciclopèdic. Ara, en els *Proverbis de Ramon*, Lull simplifica l'estructura i encapsula els continguts en sentències per tal d'oferir un compendi que essencialitzi la doctrina que vol transmetre. El resultat és un voluminós repertori d'uns sis mil proverbis, que tracten també sobre teologia, filosofia natural i filosofia moral (corresponen, més o menys, a les tres parts en què es divideix el llibre). Més tard vindran els proverbis de la secció «De pulchris proverbiiis» de la *Rhetorica nova* (1301), i els de la quarta part, que versa de caritat; i seguint l'impuls d'aquest tractat, Lull també escriu els *Mil proverbis* (1302). En darrer lloc, el 1309 redacta una curta col·lecció de caire eminentment didàctic, tal com apunta el seu títol: *Proverbis d'ensenyament*.

El corpus de proverbis lul·lià és fàcil de detectar i d'aïllar: el terme, com a definidor d'una determinada forma literària i didàctica, només apareix en les obres que acabem d'esmentar. Ara bé, ja fa bastants anys que Rubió i Balaguer va cridar l'atenció sobre el gran poder d'atracció que la forma breu i concisa tenia sobre Lull, i sobre la dificultat de distingir el proverbi d'altres tipus de sentències: «Tots els llibres lul·lians tenen capítols on són entreteixides frases definitòries la distinció entre les quals i els proverbis esdevé difícil de debò. [...] Certament no calia a l'autor més que espigolar en els seus escrits per a formar col·leccions nombroses de proverbis» (Rubió 1985, 312). Més recentment, Anthony Bonner ha tornat a incidir sobre aquesta qüestió, i ha vinculat el proverbi amb altres formes o procediments amb les quals comparteix finalitat: «All of this represents an extraordinary gradation from exemplary stories, to proverbs,

¹ Tot i que els versicles del *Llibre d'amic e amat* no siguin pròpiament proverbis, aquest famós opuscle encapçala la llista de casos aïllats.

to the definitions of the Art, to simple propositions used as premises, and finally to maxims used for similar purposes [...]. Llull defines “proverb” as “an instrument which briefly certifies the truth about many things”² a definition which would fit all these categories» (Bonner 2007, 265).

Així doncs, el proverbi s'insereix en un contínuum de formes breus, des de la narració exemplar fins a la màxima o la proposició, que Llull sol utilitzar amb finalitats il·lustratives o demostratives, aprofitant en cada cas els avantatges que l'una o l'altra li poden oferir. Per tant, en encarar un estudi panoràmic del corpus proverbial de Llull, no sembla sobrer esbossar d'entrada l'abast de la interrelació que s'estableix entre el proverbi i el que aquí denominarem les «formes sentencioses».

2. Una família textual: les «formes sentencioses»

Els reculls de proverbis no són les úniques sèries de sentències o aforismes que es poden llegir en l'obra de Llull. N'hi ha a tort i a dret, i algunes constitueixen el cos complet d'un llibre: els *Cent noms de Déu* o les *Flors d'amor e flors d'intel·ligència*, per exemple. Qualsevol lector competent s'adona ràpidament que les col·leccions de proverbis i aquests altres reculls o sèries pertanyen a gèneres distints, però a mesura que s'endinsa en l'univers aforístic lul·lià, també percep que abunden les concomitàncies i els transvasaments entre uns i altres grups. Un cas paradigmàtic és el de la reconversió d'un centenar de versicles dels *Cent noms de Déu* en proverbis a l'«Arbre exemplifical» (Hauf 2002, 308-309).

Aquest exemple també ens serveix per il·lustrar la mal·leabilitat amb què Llull maneja sovint les etiquetes terminològiques, fet que accentua la complexitat del problema: ningú no diria que els *Cent noms de Déu* són una col·lecció de proverbis, però en canvi, sèries senceres de proverbis de l'«Arbre exemplifical» estan formades per versicles d'aquesta obra. Tampoc no se li acudiria a ningú pensar que els *Començaments de filosofia* pugui ser un recull de proverbis, però en canvi hi ha certs capítols dels *Proverbis de Ramon* formats exclusivament a partir de màximes axiomàtiques com les que fonamenten el tractat esmentat. És per això que, abans d'entrar en l'anàlisi de les col·leccions de proverbis, pot ser útil fer una prospecció general d'aquest sector de la producció lul·liana. Utilitzem la denominació *formes sentencioses* per referir-nos a un grup d'expressions

² Definició extreta dels *Mil proverbis*: «fem aquests *Mil Proverbis* ab que donem doctrina com hom se sapia haver en la fi a la qual es creat, com sia açò que proverbi sia estrument qui breument certifica veritat de moltes coses» (ORL XIV, 327).

de tipus aforístic, que generalment ocupen entre una i tres línies de text, amb funcions i formulacions variables, i que, a banda de la denominació *proverbi*, també poden respondre a les de *proposició*, *condició*, *flor*, *màxima*, *problema*, *començament*, *definició*, *metàfora*, *exemple* i *semblança*.

El fet que relacionem el proverbi amb aquesta família textual no va en detriment, és clar, de la seva inclusió en el grup de les formes breus, on comparteix espai i, molt sovint, finalitat amb els exemples (Aragüés 1996 i Badia, Santanach i Soler, en premsa, I.5.1.4.3). Ara bé, atès que a partir del 1296 el proverbi adquireix una inqüestionable autonomia, i tenint en compte que presenta unes interseccions pròpies, generalment alienes a les modalitats exemplars més extenses, sembla imprescindible emprar un altre sintagma que designi exclusivament les formes d'expressió aforística. Així, el proverbi lul·lià estableix uns vincles multilaterals amb els gèneres o formes que li són propers. Llull selecciona en cada cas els recursos i les formulacions més adequades per al propòsit que persegueix, i d'això en resulta una varietat considerable de tipus de proverbis, a vegades més relacionables amb les definicions o les proposicions, i d'altres amb la voluntat d'exemplificació o exhortació moral. Pel que fa a la intersecció amb les formes breus, els proverbis i altres tipus de formes sentencioses comparteixen molts trets en comú amb els exemples, i sobretot en certes obres es fa difícil decidir de quina banda cauen determinades construccions. Per exemple, el fet que la narrativitat no sigui un tret exclusiu dels exemples i els recontaments, atès que alguns proverbis de l'«Arbre exemplifical», els versicles del *Llibre d'amic e amat* i moltes unitats de l'*Arbre de filosofia d'amor* inclouen una acció mínima i utilitzen recursos com el diàleg i la personificació, en alguns casos en complica bastant la delimitació.

Des d'un punt de vista cronològic, l'interès lul·lià per les formes breus de caire sentencioses és un fenomen que s'ha de situar principalment en la fase ternària de l'Art. Si ens fixem en les col·leccions de proverbis, exceptuant els *Proverbis d'ensenyament*, que queden en la frontera de l'etapa ternària i la postartística, totes cauen en els límits de la segona fase de l'Art. I encara, aïllat el gruix de la producció aforística completa de Llull, la majoria d'obres amb contingut sentencioses d'algun tipus pertanyen a la dita fase. De fet, es pot detectar un període de màxima concentració entre el 1294 i el 1305. Entre els anys 1310 i 1313 hi ha un petit revifament, reduïble a un conjunt molt limitat d'obres, bé relacionades amb l'ús de determinades tècniques de tipus lògic, bé circumscrites a l'àmbit de l'homilètica.³

³ Vegeu la classificació de l'apartat 3 d'aquest estudi.

Aquesta situació és clarament atribuïble als trets i propòsits específics que caracteritzen l'etapa ternària de l'Art. Bonner (2007, 274-275) estableix que, pel que fa a les tècniques demostratives, les arts quaternàries constitueixen un sistema «invertit»⁴ de demostració: per provar una hipòtesi s'ha de recórrer a uns mecanismes comparatius que valoren les qualitats relacionals dels principis de l'Art, de concordança, contrarietat, majoritat, minoritat, etc. A partir d'aquí es genera la demostració o l'explicació d'un fenomen. Per aquesta raó, en la primera fase de l'Art gairebé no hi ha definicions; és a dir, no hi ha un material axiomàtic preestablert: la natura dels objectes estudiats es defineix o es descriu d'una manera més estructural. En canvi, les arts ternàries parteixen d'un model de demostració «recte»,⁵ no pas fonamentat en una sèrie de conceptes simples que s'han de comparar els uns amb els altres, sinó en un conjunt de principis que es defineixen d'entrada, i que posteriorment poden entrar en relació, poden ser «mesclats», de tal manera que generin noves realitats. La primera manera de procedir afavoreix dispositius demostratius de tipus analògic, com ara la metàfora o l'*exemplum*, mentre que la segona tendeix a requerir mecanismes que permetin de demostrar o exemplificar els conceptes mitjançant la claredat, la brevetat i la focalització. Aquest canvi que s'opera en el sistema comporta, d'una banda, una evident transformació de la fesomia de l'Art, i de l'altra, un desplaçament en la selecció de les tècniques demostratives i dels gèneres persuasius utilitzats per difondre els continguts proposats.

El que s'acaba de dir és necessari per comprendre, almenys, l'aparició d'obres com l'*Arbre de ciència* (en el qual s'inclou l'«Arbre exemplifical») i els *Proverbis de Ramon*, i pot donar compte també de la gran quantitat de proposicions i màximes incloses en llibres com les *Flors d'amor e flors d'intel·ligència*, l'*Arbre de filosofia desiderat*, l'*Arbre de filosofia d'amor* o l'*Art amativa*. Potser no és tan pertinent a l'hora d'explicar la gènesi de les col·leccions de proverbis amb menys pes artístic, però és indubtable que pertanyen a un mateix context.

3. Classificació de les obres amb formes sentencioses

A l'hora de catalogar i classificar la producció sentenciosa de Llull, després d'una primera valoració del material disponible, ens ha semblat adequat d'ordenar-lo en les següents categories: 1) Col·leccions de proverbis, 2) Obres

⁴ En l'original anglès, *upside-down system*.

⁵ En l'original anglès, *right-side-up system*.

sobre l'amància, 3) Obres de caràcter científic, tècnic o lògic, 4) Obres de caràcter apològic i 5) Obres homilètiques. Com es pot observar, el criteri bàsic que ha regit la divisió proposada, exceptuant el primer grup, ha estat el de l'adscripció temàtica. Aquesta opció ens ha semblat la més operativa, ja que efectuar una divisió segons la terminologia emprada per Llull era impracticable i ineficaç. Això vol dir que les diferències entre un grup i un altre sovint depenen més aviat de l'aplicació concreta de les formes sentencioses a un camp determinat, que no de les diferències formals entre elles. Tot i així, és evident que la temàtica sovint comporta l'adopció d'un determinat to o l'ús d'uns recursos específics que acaben identificant formalment alguns dels grups estudiats (aquest fet és especialment visible en la segona categoria, la de l'amància). No cal dir que el primer grup es justifica per si sol, no només pel fet que les col·leccions de proverbis són l'objecte d'estudi prioritari d'aquest treball, sinó perquè, des del punt de vista de l'etiquetatge terminològic, i a pesar de la interrelació que mantenen amb les altres formes sentencioses, constitueixen un grup ben marcat i delimitat.

- a) Col·leccions de proverbis i obres que en contenen de manera explícita
1. «Arbre exemplifical» (1295-1296): ± 450 proverbis combinats amb exemples (a vegades s'usa el terme *semblança* per referir-se al proverbí)
 2. *Proverbis de Ramon* (1296): ± 6000 proverbis
 3. *Proverbis de la Retòrica nova* i els proverbis continguts en la part quarta del volum (1301): 50 + 11 proverbis
 4. *Mil proverbis* (1302): ± 1000 proverbis
 5. *Proverbis d'ensenyament* (1309): 175 proverbis
- b) Obres que contenen formes sentencioses que desenvolupen «l'amància»
1. «Llibre d'amic e amat» (1276-1283): 357 versicles (Llull els anomena *metàfores morals* i *eximplis abreujats*)
 2. *Art amativa* (1290): 833 condicions incloses en la quarta distinció
 3. *Flors d'amor e flors d'intel·ligència* (1294): 100 + 100 flors (Llull també les anomena *màximes universals*)
 4. *Arbre de filosofia d'amor* (1298): 153 condicions + 67 flors
- c) Obres de caràcter científic, tècnic o lògic
1. *Liber propositionum secundum Artem demonstrativam compilatus* (1283-1287): 882 proposicions incloses en la quarta distinció
 2. *Ars inventiva veritatis* (1290): 833 condicions, que constitueixen la segona distinció

3. *Arbre de filosofia desiderat* (1294): 198 proposicions incloses en la tercera distinció
4. *Liber de geometria nova et compendiosa* (1299): 100 principis + 100 conseqüències, situades a la segona part del llibre segon
5. *Començaments de filosofia* (1299-1300): 999 principis + 999 conseqüències
6. *Liber de consilio* (1304): 88 flors (Llull també utilitza els termes *problema* i *proposicions necessàries*) a la segona part
7. *Liber de investigatione actuum divinarum rationum* (1304): 144 flors o proposicions necessàries a la segona part
8. *Liber de praedestinatione et libero arbitrio* (1304): 72 flors o proposicions necessàries a la segona distinció
9. *Liber de praedicatione* (1304): 324 proposicions incloses a la segona part de la primera distinció
10. *Liber de possibili et impossibili* (1310): 100 màximes, a l'apartat quart
11. *Liber de syllogismis contradictoriis* (1311): 45 proposicions exposades a l'inici de l'opuscle
12. *Liber disputationis Petri et Raimundi* (1311): 43 *notabilia* en el tercer apartat

d) Obres de caire apologètic

1. *Cent noms de Déu* (1292): 1000 unitats (Llull les qualifica simplement de *versos*)
2. *Dictat de Ramon i Coment del dictat* (1299): 102 versos o proposicions
3. *Tractatus compendiosus de articulis fidei catholicae* (1300): 100 «màximes necessàries»
4. *Liber ad probandum aliquos articulos fidei catholicae per syllogisticas rationes* (1304)⁶
5. *Liber in quo declaratur quod fides sancta catholica est magis probabilis quam improbabilis* (1310): 100 proposicions o problemes en la tercera distinció

e) Obres homilètiques en què es fa ús de formes sentencioses

1. *Liber praedicationes contra iudaeos* (1305): alguns sermons es desenvolupen a partir de problemes o proposicions

⁶ Per conèixer les raons per les quals s'ha inclòs aquesta obra al cens, vegeu Tous (2010, 23-24).

2. *Sermones contra errores Averrois* (1311): s'utilitzen algunes de les 45 proposicions del *Liber de syllogismis contradictoriis*
3. *Liber de Pater noster* (1312): presència d'unitats breus
4. *Liber de Ave maria* (1312): presència d'unitats breus
5. *Llibre de virtuts e pecats o Art major de predicació* (1313): ús de principis o sentències en diverses parts de l'obra⁷

De les obres incloses en els quatre darrers grups, n'hi ha que estan constituïdes només per formes sentencioses («Llibre d'amic e amat», *Flors d'amor e flors d'intel·ligència*, *Començaments de filosofia*, *Cent noms de Déu*, *Dictat de Ramon*), però en general solen contenir sèries més o menys llargues d'aforismes de diferent mena. El criteri emprat per identificar i seleccionar aquestes sèries sentencioses ha estat en alguns casos bastant ampli, i per això la llista final és susceptible de discussió i modificació, atès que és possible que pugui contenir alguna incoherència. Per exemple, fonamentalment en la fase ternària, Llull recorre sovint a capítols de condicions o proposicions que desenvolupen les possibilitats demostratives o argumentatives d'una determinada disciplina o temàtica. Aquestes llistes, que se solen derivar de les figures combinatòries de l'Art, presenten una forta tendència a la brevetat, i sovint assoleixen una formulació molt lacònica o sintètica. En altres ocasions, la brevetat no és tan acusada. Aquest procediment dóna lloc a capítols de proposicions que sovint són a mig camí entre una prosa tècnica fragmentada però desenvolupada i la llista de màximes o sentències. Aquest fenomen és visible per exemple a l'*Arbre de filosofia desiderat* o el *Liber de praedicatione*, inclosos a la llista proposada: en totes dues hi ha una distinció dedicada a les proposicions, però estrictament Llull s'hi allunya de la formulació sentenciosa. Tot i així, formen part del cens perquè en algunes parts dels capítols, les unitats assoleixen una brevetat considerable. És evident que establir la frontera és complicat.

Hi ha alguns casos, més aviat pocs, en què els proverbis o les sentències no es presenten en forma de sèrie sinó que s'utilitzen com a base d'una unitat posterior, ja sigui narrativa o argumentativa. És l'estructura que Llull utilitza en la part dedicada a les arrels de l'«Arbre exemplifical», i que recupera en la distinció quarta de la *Retòrica nova*, tot i que la relació entre proverbi i exemple no és igual en els dos casos. Aquest procediment és emprat també en certes obres homilètiques, potser seguint el seu propi consell de començar el sermó «per metaphoram vel per proverbium vel exemplum» (ROL III, 399). En el *Liber de praedicationes contra*

⁷ Per a detalls més concrets sobre la natura de les formes sentencioses que apareixen en les obres homilètiques, vegeu Tous (2010, 24-27).

Iudaeos i els *Sermones contra errores Averrois* es parteix d'una proposició o màxima per desenvolupar una argumentació amb una finalitat apologètica. D'altra banda, els sermons de les dues primeres distincions del *Llibre de virtuts e pecats*, en què es presenta la llista de virtuts i pecats que posteriorment es mesclaran, s'inicien amb una sentència de tipus exhortatiu, en la qual es convida l'oient a cultivar les virtuts i evitar els pecats al·legant l'essència o la voluntat divina.

En la llista presentada s'ha especificat per a cada obra el nombre de sentències que inclou i, generalment, el terme que Llull utilitza per designar-les. Es pot observar que la terminologia emprada pel beat és relativament extensa. Segons el context hi ha una certa alternança entre mots d'un perfil més tècnic i d'altres d'un caràcter més genèric o polisèmic. Termes com *màxima*, *problema*, *principi*, *condició* apareixen en contextos bastant definits i presenten uns trets força constants. La màxima, per exemple, és una proposició de tipus axiomàtic, és a dir, anterior a qualsevol altra afirmació, i sovint serveix per provar altres proposicions, construir sil·logismes o fonamentar argumentacions. El principi (o començament) té un significat molt similar i en les dues obres en què apareix —*Començaments de filosofia* i *Liber de geometria nova*, totes dues de tema filosòfic o científic— és utilitzat com a base per extreure «conseqüències». En canvi, la condició és un terme relacionat amb l'estructura de l'Art, provinent de l'època quaternària, i que en la fase ternària sempre es presenta en forma de llista de proposicions. A l'altre extrem hi ha termes menys específics, començant per la simple designació *vers* en textos rimats, i continuant per *proposició*, que segurament és el terme més emprat i que, encara que sovint funcioni com a sinònim de màxima o principi, té un espectre ampli de possibilitats d'aparició. El terme *flor*, per la seva banda, més que designar una modalitat particular de sentència, deriva de l'estructura en què s'insereix la sentència: les flors sempre es generen mitjançant mecanismes combinatoris per formar conjunts serialitzats de proposicions.

D'altra banda, podríem dividir els termes que Llull fa servir per designar les seves sentències en dos grups: en primer lloc, el grup més extens el formarien tots els que pertanyen al que podríem anomenar el pensament analític o deductiu (*proposició*, *màxima*, *principi*, *condició*...), mentre que l'altre el constituïrien els que es relacionen amb el pensament analògic (*semblança*, *exemple*, *metàfora*). Els proverbis sovint manlleven estructures i funcions del primer grup. De fet, en la definició que hi ha a la introducció dels *Proverbis de Ramon*, Llull considera que un proverbi és una «breu *proposició* qui conté en sí molta sentència» (ORL XIV, 1), i molts proverbis d'aquesta col·lecció són equiparables a les proposicions, les màximes o les condicions que apareixen en les obres de la nostra llista: «Bonea substancial es natural» (p. 105), «Sola substancia mou accident» (p. 132), «Car negú sèn ateny temps, ymaginació no·l pot ymagi-

nar» (p. 140). Ara bé, també hi ha proverbis que comparteixen recursos formals i/o intencionalitat amb altres modalitats sentencioses o exemplars que podríem situar dins l'àmbit del segon grup. Per exemple, un bon nombre de proverbis de l'«Arbre exemplifical» utilitza recursos com el diàleg o la personificació, característics dels exemples o de les «semblances» d'obres com el *Llibre d'amic e amat* o l'*Arbre de filosofia d'amor*: «–Infern –dix paraís–, ¿què desirats? –Paraís, que negun bé no hajats» (*OE*, I, 834).⁸

4. Forma i funció dels proverbis

A dia d'avui, hi ha una bibliografia prou extensa sobre els *exempla* lul·lians. El fet que constitueixin en bona mesura el pal de paller de les seves dues novel·les, especialment en el cas del *Llibre de meravelles*, explica en part l'interès que ha generat aquest recurs, molt productiu sobretot durant l'etapa quaternària. Ara bé, tal com assenyala Bonner (2007, 265) en l'obra de Lull s'observa un progressiu abandonament de les formes literàries, molt estretament lligat al bandejament dels exemples i de les metàfores a partir de l'etapa ternària, que gairebé acabaran desapareixent en la fase postartística. Lull va anar decantant la seva confiança en la força persuasiva de la literatura cap a altres terrenys, especialment cap a l'homilètica. No es pot dir ni molt menys que a partir de 1290 el proverbi o la forma sentenciosa substitueixi funcionalment l'exemple, en primer lloc perquè no assumeix el mateix rol que els recursos analògics tenien a l'època quaternària, atès que la base demostrativa d'una i altra etapa difereixen totalment. En segon lloc, perquè la funció i la utilitat que Lull percebia en aquestes formes, tot i que tenen punts de contacte, no es poden igualar a les dels exemples.

Tanmateix, és cert que la forma sentenciosa tenyeix moltes de les obres de la fase ternària tal com ho havien fet l'exemple i la metàfora en algunes de la fase anterior. I malgrat això, més enllà dels articles dedicats a estudiar el material didàctic-analògic de l'«Arbre exemplifical» i alguns treballs sobre la *Rhetorica nova*, les col·leccions de proverbis i la forma proverbi en general no han merescut gaire atenció per part dels analistes de l'obra literària lul·liana.⁹ Aquesta

⁸ Per a una descripció detallada de cada grup i obra, una valoració més àmplia de la terminologia i per disposar de més exemples sobre la interrelació dels proverbis amb les formes sentencioses, vegeu Tous (2010).

⁹ Només es podrien citar la introducció a ORL XIV (vii-xvii), l'escripta per Antoni Comas per a les *OE* (*OE*, I, 1245-1249) i la de Garcías Palou a la seva traducció al castellà dels *Proverbis de Ramon* (Garcías Palou 1978, 9-61).

situació és força lògica si tenim en compte que els proverbis han quedat al marge de les obres que, des d'un punt de vista literari, avui dia valorem més, com les dues novel·les abans citades, el pròleg del *Llibre de l'orde de cavalleria*, el *Llibre del gentil* o el *Llibre de contemplació*, i que han centrat l'atenció preferent dels estudiosos. D'altra banda, sembla evident que els *Proverbis de Ramon*, l'obra més ambiciosa del grup, i que compta amb una amplíssima tradició manuscrita i impresa en llatí, ha ofert al llarg del temps altres interessos més destacats que l'estrictament literari, atès que no sembla un llibre pensat precisament per proporcionar una lectura plaent. L'anàlisi que presentem a continuació té l'objectiu de començar a corregir aquesta situació.¹⁰

4.1. Els Proverbis de Ramon (1296)

La primera col·lecció de proverbis lul·lians és alhora la més extensa i la que abraça un conjunt de camps més ampli, atès que l'anima un caràcter enciclopèdic. L'obra està dividida en tres seccions de cent capítols cadascuna. En general, hi ha 20 proverbis en cada capítol, per la qual cosa l'obra n'aplega, en total, uns 6000. Llull divideix així el llibre: «la primera part es dels proverbis qui son dels .C. Noms de Deu, dels quals havem fet ja .j. Libre, e mostram la natura de Deu e de les seves obres, e ells applicam a moralitats; la segona part es dels proverbis naturals per los quals hom ha conoxença de les natures de les creatures; terça part es dels proverbis morals qui ensenyen les vertuts e ls vicis» (ORL XIV, 1-2). El recull va ser escrit molt poc després de l'*Arbre de ciència*, per la qual cosa és ben probable que Llull assagés en aquest llibre una mena d'amplificació de les possibilitats persuasives i expositives del proverbi descobertes en l'«Arbre exemplifical». De fet, Llull destaca la potencialitat comunicativa de la forma en el pròleg: «Proverbi es dispost a esser leugerament habituat e membrat, per açò es aquest Libre dispost a esser leugerament habituat en membrant entenent e amant» (ORL XIV, 1). Tot i així, es podria dir que els *Proverbis de Ramon* exploten el camí obert per l'«Arbre exemplifical» en un determinat sentit, però no aprofiten totalment l'efervescència creativa mostrada en aquest recull. En primer lloc a causa d'una divergència essencial i evident entre les dues obres, que necessàriament les dota d'un caràcter clarament diferenciat: l'«Arbre exemplifical» compta amb una sèrie de continguts ja exposats amb anterioritat que el

¹⁰ Atès que l'«Arbre exemplifical» ha rebut una atenció acceptable per part de la crítica, hem decidit no incloure en aquest article una anàlisi dels proverbis d'aquest recull. Remetem directament a la bibliografia més destacada: Pring-Mill 1976; Cabré, Ortín i Pujol 1988 i Hauf 2002.

lector ha de tenir presents per copsar el sentit dels exemples proposats; en els *Proverbis* no hi ha cap *background* immediat (tot i que, com és habitual, Llull menciona al pròleg l'obra de referència artística vigent, la *Taula general*), i per tant, la funció purament expositiva o il·lustrativa, present però potser no sempre prioritària al recull anterior, adquireix ara, en unes parts més que en altres, una rellevància molt més important. Per aquesta raó, s'arriben a trobar alguns passatges en què els proverbis perden fins i tot el seu caràcter sentenciós, la seva eficàcia formal, i es converteixen en un reguitzell de frases enunciatives cada una de les quals presenta un determinat aspecte del tema que es tracta. Per exemple, el capítol 189, que tracta de la potència vegetativa, comença per una definició del concepte. El segon proverbi enuncia les parts de la vegetativa: «Les parts de vegetativa son apertiva, retentiva, digestiva, dispulsiva» (ORL XIV, 203). I el tercer, extremament llarg, n'assenyala les funcions: «Per la appetiva han appetit les unes substàncies amb les altres, e per la retentiva se reté ço que les unes substàncies han de les altres, e per la digestiva se digerex e-s fa transmutació de una substància en altra, e per la dispulsiva escupen e suen los homens e caen les fulles dels arbres» (p. 203).

Una conseqüència clara del punt que acabem d'assenyalar és la pèrdua d'importància del material analògic i d'alguns dels recursos formals que caracteritzaven els proverbis més originals de l'«Arbre exemplifical». El proverbi «tipus» de la magna col·lecció pot ser dedues menes: o bé és una espècie de proposició o de màxima, més o menys extensa, a vegades enunciada com a mer principi, molt semblant als dels *Començaments de filosofia* («Egualtat es comuna relació de molts», p. 135), o com a definició («Participació es veinança de potencies e de actus», p. 174), a vegades amb informacions suplementàries afegides («Lo nom de Deu no es variable, mas lo crestià e-l jueu e-l sarraí lo variegen per varies vous e vocables», p. 3), i bastant sovint amb clàusules causals incloses («Car forma comuna està ajustament de parts actives, estan en ella moltes raons actives», p. 129) o expressada en forma d'oració hipotètica («Si de temps pogués ésser alcuna cosa, fóra temps substància», p. 140);¹¹ o bé es tracta d'una forma proverbial més relacionada amb la valoració moral i el didactisme catequètic, que tracta d'exhortar el lector a estimar les virtuts i avorrir els vicis, i que a vegades ho fa amb estructures comparatives o paradoxals («Més val morir per viure, que viure per sentir», p. 24), amb imatges i personificacions simples i fàcilment intel·ligi-

¹¹ En alguns passatges hi abunden les proposicions hipotètiques negatives, d'una forma molt semblant a les proposicions del *Dictat de Ramon* (ORL XIX, 261-274), tot i que sovint més extenses i desenvolupades («Si en la divina bontat no fos simple bonificar, no abastara per sí matexa a son actu», ORL XIV, 22).

bles («Lo primer metge qui sana ànima malauta, es Deu», p. 56; «Castetat no va de nits», p. 254) o mitjançant la interpel·lació directa («Enaxí seràs homicide si t'aucius lentament com sobtosament», p. 295).

A vegades, quan el primer tipus de proverbis que hem identificat desenvolupa algun tema explícitament artístic, com en el cas dels capítols 22 i 23 (p. 29-30), que tracten de Bondat i Grandesa en tant que dignitats divines, el resultat final s'assembla molt als repertoris de condicions que podem trobar, per exemple, a l'*Art amativa* o l'*Arbre de filosofia d'amor*. El segon tipus de proverbi genera en alguns casos llistes que tendeixen a la repetició d'una mateixa estructura, especialment en els capítols referents als vicis i les virtuts, situats a la tercera part del llibre. Malgrat tot, l'analogia, la metàfora i alguns recursos típics de l'«Arbre exemplifical» no desapareixen absolutament, encara que en general no impliquin l'obscuritat de la lliçó del proverbi. La comparació és un recurs bastant recurrent i de tant en tant es poden trobar algunes analogies elementals: «Enaxí fa la fembra fill per la facció del home, com l'àer fa aigua calda per la calor que pren del foc», p. 185. D'altra banda, un recurs que abunda relativament és el de la interrogació retòrica, que apareixia en alguns proverbis de les branques i les flors de l'«Arbre exemplifical», associat al diàleg entre dos personatges. Aquí sol tenir la funció d'interpel·lar l'actitud del lector en relació a alguna realitat moral. En el capítol 35 (p. 41), «De Jhesu Crist», els cinc proverbis finals, d'un to bastant consirós, formen un conjunt d'interrogacions retòriques.

Aquesta doble tipologia que hem detectat també ens pot servir per introduir el tema de la funció dels proverbis de la col·lecció. El primer tendeix clarament a una funció expositiva i el segon a l'exhortativa. Salvador Galmés, en la introducció a la seva edició dels proverbis (ORL XIV, XII), ja es va apropar a aquesta divisió tot distingint entre proverbis especulatiu i pràctics, tot i que no va afinar massa en la localització. Si anem al pròleg de l'obra, Llull deixa molt clares les seves intencions. En primer lloc, la voluntat didàctico-expositiva hi és ben explícita: «volem gran sciencia e contemplació significar per proverbis», i més avall s'especifica que el llibre «mostra les natures de les substancies e de lurs accidents» (p. 1). Però el desig de mostrar el camí recte també: «Aquest Libre es molt útil a conèixer e amar Deu sí matex e son pruísm [...] e encara ensenya a conèixer morals vertuts e vicis» (p. 1). Les dues funcions són també, de fet, implícites en la distinció de la matèria: en la segona part hi ha els «proverbis naturals per los quals hom ha conoxença de les natures de les creatures», mentre que en la darrera s'inclouen els «proverbis morals qui ensenyen les vertuts e-ls vicis». La primera part és més dual: «mostram la natura de Deu e les sues obres, e ells applicam a moralitats» (p. 2). Bonner i Ripoll (2002, 91) destaquen que la

primera part i la tercera són més «estrictament proverbials» que la segona, la qual és plena de definicions i la interpreten com una nova versió de les Cent Formes. Això és bastant cert: sembla que hi ha un lligam clar entre el caràcter més «proverbial» i el to moralitzant. Però pel que fa a les definicions, si bé és veritat que la primera part en conté relativament poques, la tercera només es diferencia de la segona pel fet que els primers capítols no contenen definicions perquè tracten d'unes matèries, els articles de la fe i els manaments, que no les requereixen. A partir del capítol 218, en què es comencen a tractar els sagraments, i fins al final, els primers proverbis de cada grup són sistemàticament definicions, element que pràcticament desapareix en els *Mil proverbis*, una obra que tracta temes molt similars.

En la bibliografia especialitzada s'ha observat que els exemples de Llull tenen una forta tendència cap a la funció expositiva. Així, Aragüés (1996, 310-311) considera que malgrat la distinció que fa la *Rhetorica nova* entre exemples *naturals* i *morals*, homologable a la que hi ha en els *Proverbis de Ramon*, sembla que la intenció dominant és l'expositiva. També Bonner (2007, 263, n. 26) assenyala que alguns articles recents han demostrat el caràcter eminentment il·lustratiu dels exemples lul·lians. En un altre extrem, els editors de TOLRL I remarquen en la introducció que els proverbis de Llull solen tenir una «finalitat d'il·lustració moral» (p. 73). Això darrer sembla ser exacte per a les tres col·leccions que veurem a continuació, però en el cas dels *Proverbis de Ramon* és evident que s'han de fer més precisions. Les definicions que apareixen en la tercera part ens indiquen que en aquesta obra la «il·lustració moral» està empeltada d'una voluntat d'aclarir, d'una manera lingüísticament neutra i objectiva, la natura dels conceptes morals. D'altra banda, la matèria moral d'aquesta secció no es limita a una llista de vicis o virtuts, com passa per exemple en el *Llibre de virtuts i pecats*, per la qual cosa es poden trobar matèries com ara «predicació», en què s'exemplifica el sistema proposat per Llull, basat en la doctrina «segons les obres naturals». En conseqüència, el capítol s'estructura a partir d'una sèrie de proverbis expositius que posen de manifest la natura de cada ésser de l'escala de les criatures i només el darrer ofereix una valoració moral sobre el bon i el mal predicador.

Per tant, podem concloure que les funcions expositiva i exhortativa conviuen plenament en el conjunt i que, encara que s'observen tendències evidents (els primers capítols de la primera i tota la segona part serien bàsicament expositius, mentre que la resta de la primera secció i la tercera estarien dominats per un caràcter més moralitzant), existeix una considerable interdependència entre les dues funcions i a estones una remarcable alternança. En darrer lloc, no podem deixar d'assenyalar que Llull preveu que el conjunt tingui aplicacions en els

àmbits de la predicació i l'apologètica (ORL XIV, 1). Si comparem les funcions assignades a aquesta obra i les que assumia l'«Arbre exemplifical», és de destacar que la compilació de proverbis no es postula com a instrument per «haver solaç e amiatat de les gents» (OE, II, 799).

4.2. Els Mil proverbis (1302)

La segona col·lecció de proverbis lul·lians, que, com indica el títol, reuneix al voltant d'un miler de proverbis, fou escrita, segons informa l'èxplícit (ORL XIV, 372), en alta mar, després que Llull completés un viatge amb objectius missionals al Pròxim Orient. Poc abans havia escrit la *Rhetorica nova*, on teoritzava molt concisament sobre la funció del proverbi. Entre les curtes introduccions que encapçalen els *Mil proverbis* i la secció «De pulchris proverbiiis» de la *Rhetorica nova*, s'observa una certa sintonia, més enllà de les diferències d'objectiu i de caràcter que separen les obres en què s'insereixen. Les definicions de *proverbi* que una i altra donen són relativament semblants i, en les dues introduccions, a banda de remarcar que les paraules han de servir el seu fi últim, en darrera instància la primera intenció lul·liana, assenyalen que el proverbi és, segons la traducció dels editors de TOLRL I, «un introductor de paraules i un dispensador d'audàcia i de consell al qui parla» (p. 153). En els *Mil proverbis* aquest aspecte és expressat de forma més prosaica i centrant-se només en la col·locació dels proverbis: «...pot hom haver materia a parlar de totes bones costumes, donant per ells exempli al començament de ses paraules» (ORL XIV, 327). Òbviament aquesta afirmació lliga amb els consells de la *Doctrina pueril* i el *Liber de praedicatione* d'iniciar els discursos o els sermons amb un exemple o un proverbi.¹² És de remarcar que Llull no faci referència a la predicació, i més quan el contingut del repertori s'adiu bastant amb l'homilètica moral del beat. Aquest fet ens pot induir a pensar que, en aquesta ocasió, Llull buscava connectar amb un tipus de públic laic, amb unes necessitats comunicatives diferents de les dels clergues i frares mendicants.¹³ En tot cas, a banda de la indicació sobre la posició del proverbi en el discurs, en la introducció queda clara, d'una banda,

¹² NEORL VII, 191; i ROL III, 399.

¹³ És probable que els *Proverbis de Ramon* també fossin destinats a laics amb un alt nivell d'instrucció, com demostra la versió catalana existent. Ara, cal remarcar que el text en català ha estat conservat per un únic manuscrit sencer (això sí, contemporani de Llull), mentre que la versió llatina ha estat transmesa per uns trenta testimonis manuscrits i sis edicions publicades entre final del s. xv i el s. xvii. Els *Mil proverbis*, en canvi, es conserven en sis manuscrits complets en català i dos en llatí bastant tardans (consulteu la Llull DB per a més informació sobre els manuscrits i les edicions).

l'orientació retòrica de la col·lecció (l'objectiu és fornir al lector «materia a parlar de totes bones costumes») i la seva dimensió didàctico-moral («per açò fem aquests *Mil proverbis* ab que donem doctrina com hom se sapia haver en la fi a la qual es creat», p. 327). Uns trets clarament semblants als que caracteritzen també el recull de la *Rhetorica nova*.

A banda de la llargada i l'abast dels dos reculls, el tret que més els diferencia, però, és la forma. Els *Mil proverbis* són escrits en prosa, encara que de tant en tant hi hagi algun proverbi que rimí, a vegades gairebé per casualitat: «Falsa cortesia es mala vilania» (p. 360). El recull consta de cinquanta-dos capítols que inclouen al voltant de vint proverbis cadascun. L'estructura és força senzilla: després de començar amb l'inescamotejable capítol sobre Déu, s'inicia un bloc dedicat a diferents personatges del món social (cap. 2-11), començant per l'esfera pública (prelat, príncep, sotmès) però dedicant un bloc més extens a la privada (parent, muller, escuder, amic, enemic...). A continuació es desplega un espai llarg dedicat a les virtuts (cap. 12-39), amb les cardinals i les teologals al capdavant i acompanyades d'una llista d'altres virtuts religioses i laiques. Posteriorment es dediquen uns quants capítols als vicis, que formen un bloc molt més curt (cap. 40-47) en què es tracta la mort i els set pecats capitals. El repertori es tanca amb un conjunt una mica més heterogeni de conceptes: parlar, riquesa i pobresa, diligència i, en darrer lloc, un capítol en què es tracta la intenció, amb el qual es dona una certa forma circular a la col·lecció.

Pel que fa a la tipologia de proverbis que s'observa, deixant de banda la mitja dotzena que adopten una forma acostada a la de la definició o el principi («Poder de príncep es instrument de fi de poble», p. 329), els podríem dividir en proverbis de presentació apodíctica i proverbis de valor admonitori directe.¹⁴ Els primers es resolen amb una formulació de tipus sentències, d'un to més impersonal o general: «Crossa, anell e mitra no han tanta de bellesa com han pietat caritat e castedat» (p. 329), «La fi de confessió es perdó» (p. 348). Els altres, que són els més abundants, solen interpel·lar directament el lector i contenen un consell, un advertiment o una exhortació: «No t'adalts de prelat qui ama més estranya ovella que privada» (p. 329), «Si vols conèixer prelat, guarda a qui farà honrament» (p. 329), «Més ama Deus tu per sa bontat que per la tua» (p. 328).

¹⁴ Aquesta classificació s'inspira en la que Cabré, Ortín i Pujol (1988) van proposar per als proverbis de l'«Arbre exemplifical» (p. 156).

4.3 Els «*Proverbis de la Retòrica nova*» (1301) i els *Proverbis d'ensenyament* (1309)

La identitat formal i de caràcter, i la història de la transmissió d'aquests dos breus reculls, permeten de tractar-los conjuntament. La col·lecció de 1309 és una petita obreta independent, escrita únicament en català, i que ens ha pervinut en dos manuscrits conservats a la Biblioteca Ambrosiana de Milà, tots dos del segle XVI i de característiques molt similars. Pel que fa a la de 1301, com és sabut, la versió catalana original de la *Rhetorica nova* es va perdre, i en conseqüència només els testimonis llatins la reporten. La versió llatina, però, no manté el vers regular original. Ara bé, la llista de cinquanta proverbis que inclou el tractat es conserva en català en un manuscrit del segle XV, també de la Biblioteca Ambrosiana, i fou descoberta i editada per Mateu Obrador a principis del segle passat (Obrador 1908). A causa de la similitud formal amb els *Proverbis d'ensenyament*, Salvador Galmés va decidir d'editar-la com a part integrant d'aquesta col·lecció a ORL XIV. Per això, durant força temps els dos textos s'han llegit com si fossin un recull unitari, cosa que filològicament no es pot provar.¹⁵

Deixant de banda aquestes qüestions preliminars, les dues col·leccions presenten en efecte unes similituds formals i funcionals força elevades. No hi ha dubte que el didactisme moralitzant caracteritza ambdós reculls, i que el vers i la rima són dos recursos emprats per facilitar-ne la lectura i la memorització. Els proverbis estan formats per dístics octosíl·labs de rima consonant, a vegades amb certes irregularitats, una forma molt arrelada en la tradició didàctica proverbial (cal recordar per exemple els famosos *Disticha Catonis* llatins), i que Llull també va utilitzar en el *Dictat de Ramon*. A més a més, en els dos casos, l'autor tracta *diversarum materierum*, tal com diu en la introducció de la secció de la *Rhetorica nova* (TOLRL I, 152 i 153), i encara que es poden detectar certs focus d'interès, no s'observa una estructuració estricta i evident dels continguts, tal com succeïa en els *Mil proverbis*. El fet que els «*Proverbis de la Retòrica nova*» formin part d'un tractat sobre retòrica, però, els dota d'una funcionalitat lleugerament diferent de la del altre recull. En la introducció es destaca la capacitat del proverbi d'expressar una «sentència gran» en poc espai, s'afirma que és un bon mètode per captar l'atenció de l'auditori quan s'inicia un discurs i un bon ornament si s'adequa al fi legítim que persegueixen les paraules, i es considera que els proverbis proposats són aptes per a «moltes menes de paraules i sentències» (p. 153). En la introducció a l'obra, els editors de TOLRL I assegu-

¹⁵ Per a més informació sobre aquest assumpte, vegeu la fitxa III.50a de la llista d'Obres de Ramon Llull de la Llull DB i Bonner (2010).

ren que els proverbis inclosos en el tractat «semblen escollits expressament per a un tractat de retòrica» (p. 74), atès que versen sobre una sèrie de valors relacionats amb la vida pública (els honors, els béns, les relacions personals, les ambicions) i sobre els mitjans, alguns persuasius, que permeten aconseguir-los. També destaquen que són proverbis morals directament intel·ligibles, ja que es basen en coneixements compartits i comuns entre l'emissor i el receptor. Cal dir que el manuscrit de l'Ambrosiana que ha conservat la versió catalana d'aquests proverbis només en transmet la llista, sense la introducció ni l'explicació del sentit del primer proverbí que Llull inclou com a exemple aplicable a tots els altres casos.

Per la seva banda, sembla que els *Proverbis d'ensenyament* tindrien una funcionalitat didàctica més genèrica, però també bastant orientada a la formació de la moral pública i a l'edificació d'un determinat capteniment davant el proïsme. De tant en tant es pot trobar algun lleuger canvi de registre, com per exemple en els proverbis 102-106 (ORL XIV, 382), en què s'insta el receptor a adonar-se de certes realitats espirituals: «Car home es vengut de no res / meravella-s de ço que es». També hi ha proverbis que no es queden en el terreny de les virtuts i els vicis aplicats a la vida pública, sinó que aconsellen sobre quina actitud cal adoptar envers certes potències humanes, com el bloc que se centra en l'enteniment i els sentits (prov. 138-144, p. 384): «Ton entendre fay companyó / de ta ymaginació». En tot cas, aquesta intencionalitat concordaria força amb el fet que Llull probablement va trametre la curta col·lecció a Jaume II d'Aragó, amb l'objectiu d'instruir els infants reials (vegeu el document 40 de Hillgarth 2001, 78). En darrer lloc, pel que fa a la tipologia, la immensa majoria de proverbis dels dos reculls tenen un valor admonitori o exhortatori molt clar, a vegades expressat de forma molt directa, mitjançant l'imperatiu («No faces penitencia en lit / que sia ben guarnit», ORL XIV, 385), i en d'altres ocasions, moltes menys, de manera indirecta («Qui té lo bé e no l'estreny / cerca-la on ella es», p. 382). Encara hi ha menys casos de proverbis que es presentin en forma apodíctica («Negun viure val bon morir / ni de mala mort ben eixir», TOLRL I, p. 155).

Abans de finalitzar, cal advertir que en la *Rhetorica nova* hi ha una altra petita sèrie de proverbis. En la quarta part, que tracta «De caritat», Llull desenvolupa la matèria mitjançant parelles formades per un proverbí i un exemple, tal com succeïa en l'«Arbre exemplifical», tot i que en aquest cas el proverbí no resulta d'una condensació narrativa de l'exemple, sinó que la narració il·lustra la sentència moral expressada en els proverbis. En total n'hi ha onze (però només deu exemples, perquè hi ha un proverbí introductori). El text llatí no els fa rimar, però els editors de TOLRL I especulen sobre la possibilitat que en català sí que fossin rimats (n. 134, p. 205).

5. Recapitulació

Per acabar, podríem sintetitzar el que s'ha exposat al llarg de l'article en tres punts:

- a) A partir del 1290, i a causa del canvi d'orientació que les Arts ternàries motiven en els dispositius demostratius del sistema lul·lià, en les obres de Llull proliferen tot de «formes sentencioses» entre les quals es poden situar els proverbis.
- b) Els proverbis lul·lians constitueixen un grup textual que interacciona amb diversos sectors que li són adjacents: d'una banda, amb les modalitats aforístiques pròpies de l'àmbit lògicodeductiu, i de l'altra, amb els gèneres exemplars, ja sigui compartint recursos expressius o intencionalitat didàctica.
- c) L'anàlisi de les col·leccions lul·lianes revela que Llull tenia una concepció àmplia del gènere. Els proverbis no només proveeixen els lectors d'assessorament moral i pràctic, sinó que també els ofereixen instrucció en diversos camps del saber. I tot plegat amb diferents graus de complexitat retòrica i intel·lectual, atès que cada col·lecció presenta uns trets específics i, per tant, no selecciona els mateixos grups de lectors.

Bibliografia

- Aragüés (1996) = José Aragüés Aldaz, «“Exempla inquirere et invenire”. Fundamentos retóricos para un análisis de las formas breves lulianas», dins *La literatura en la época de Sancho IV. Actas del Simposio de 1994*, Carlos Alvar i José Manuel Lucía Megías (eds.) (Universidad de Alcalá de Henares, 1996), pp. 289-311.
- Badia, Santanach i Soler (en premsa) = Lola Badia, Joan Santanach, Albert Soler, «Ramon Llull», dins Lola Badia (coord.), *Història de la Literatura Catalana*. (Barcelona: Edicions 62).
- Bonner (2007) = Anthony Bonner, *The Art and Logic of Ramon Llull. A User's Guide*. Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, 95 (Leiden - Boston: Brill, 2007).
- Bonner (2010) = Anthony Bonner, «Una obra nova i un títol doble», *SL* 50 (2010), pp. 105-109.
- Bonner i Ripoll (2002) = Anthony Bonner i Maribel Ripoll, *Diccionari de definicions lul·lianes*, *Blaquerna 2* (Barcelona - Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears, 2002).

- Cabré, Ortín i Pujol (1988) = Lluís Cabré, Marcel Ortín i Josep Pujol, «“Conèixer e haver moralitats bones”. L'ús de la literatura en l'“Arbre exemplifical” de Ramon Llull», *EL* 28 (1988), pp. 139-167.
- Garcías Palou (1978) = Ramon Llull, *Proverbis de Ramon*, Sebastià Garcías Palou (ed.) (Madrid: Editora Nacional, 1978), 468 pp.
- Hauf (2002) = Albert Hauf, «Sobre l'*Arbor exemplificalis*», dins *Arbor Scientiae: der Baum des Wissens von Ramon Llull*, Fernando Domínguez Reboiras, Pere Villalba Varneda i Peter Walter (eds.), Instrumenta Patristica et Mediaevalia. Subsidia Lulliana 1 (Turnhout: Brepols, 2002), pp. 303-342.
- Hillgarth (2001) = Jocelyn N. Hillgarth, *Diplomatari lul·lià: documents relatius a Ramon Llull i a la seva família*, trad. L. Cifuentes. Blaquerna 1 (Barcelona - Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears, 2001).
- Obrador (1908) = Mateu Obrador i Bennassar, «Viatge d'investigació a les biblioteques de Munich y Milà», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 2 (Barcelona, 1908), pp. 598-613.
- Pring-Mill (1976) = Robert Pring-Mill, «Els “recontaments” de l'*Arbre exemplifical* de Ramon Llull: la transmutació de la ciència en literatura», dins *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Oxford: Dolphin, 1976), pp. 311-323.
- Rubió (1985) = Jordi Rubió i Balaguer, *Ramon Llull i el lul·lisme*, pròleg de Lola Badia (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985).
- TOLRL I = Ramon Llull, *Retòrica nova*, Josep Batalla, Lluís Cabré i Marcel Ortín (eds.), Traducció de l'Obra Llatina de Ramon Llull 1 (Turnhout: Brepols - Santa Coloma de Queralt: Edèndum, 2006).
- Tous (2010) = Francesc Tous Prieto, *La forma proverbi en l'obra de Ramon Llull: una aproximació* (Trellat fi de màster: Universitat de Barcelona, 2010). [Disponible a <<http://www.recercat.cat/>>]

Paraules clau:

proverbis, «formes sentencioses», retòrica.

Key Words:

proverbs, «sententious forms», rhetoric

Resum

A partir de 1295 i especialment durant la fase ternària de l'Art, Llull mostra una forta atracció per la formulació aforística. Aquesta tendència es troba a l'origen de les col·leccions de proverbis que redactà i de les nombroses llistes de sentències i màximes que incorporà en obres de diferent mena. Aquest article té l'objectiu d'oferir una visió panoràmica de la producció proverbial lul·liana tot posant-la en relació amb la resta del corpus aforístic de l'autor.

Abstract

Beginning in 1295 and especially during the ternary phase of the Art, Llull shows a strong attraction to aphoristic formulations. This tendency is at the origin of the collections of proverbs he wrote and of the numerous lists of sentences and maxims which he incorporated in works of different sorts. The object of this article is to offer an over-all vision of Llull's production of proverbs and to put it in relation to the rest of his aphoristic corpus.